

Роман РАДОВИЧ

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОПАЛЕННЯ ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА: СПОСОБИ ВІДВЕДЕННЯ ДИМУ

У статті розглянуто одну із важливих проблем, пов'язаних із системою опалення поліського житла — способи відведення диму. Основна увага зосереджена на динаміці процесу ліквідації курного та часових параметрах проникнення у сільське житло поліщуків напівкурного і «чистого» опалення, з'ясовано особливості димовідвідних пристроїв, їх конструкцій, ареали поширення, діахронність застосування тощо.

Ключові слова: Полісся, житло, піч, димоволок, комин, курне опалення, напівкурне опалення, опалення «по-білому».

© Р. РАДОВИЧ, 2013

Система відведення диму з опалювальних пристроїв житла поліщуків заслуговує особливої уваги. Насамперед це пов'язане з тим, що зазначене питання, як стосовно поліського, так і взагалі українського житла достатньо не розроблене. Унаслідок цього низка питань щодо цього важливого компонента системи опалення поки-що залишається без відповіді. Скажімо, достовірно не встановлено часові параметри проникнення у сільське житло поліщуків напівкурного і «чистого» опалення, до кінця не з'ясовано особливості димовідвідних пристроїв, їх конструкцій, ареали поширення, діахронність застосування тощо. Власне ці питання й будуть розглянуті у нашій роботі.

Щодо генезису та еволюції способів відведення диму, дослідники прослідковують три їх основні етапи, які найбільш влучно й стисло сформулював український вчений Микола Приходько: «Спершу були курні житла, у яких дим з печей виходив прямо у житлове приміщення. Наступний етап розвитку житла, коли дим виводився в сіни через «каглу» (отвір, влаштований між сіннями і житловим приміщенням), так звані півкурні житла. Пізніше влаштовувались в сіннях димоходи, які з часом почали ставити на горищі» [28, с. 255]. Подібної точки зору дотримуються й інші авторитетні вчені (І. Симоненко¹, Тамара Косміна², Роман Сілецький [37, с. 148] тощо).

На теренах України процес ліквідації курної системи опалення пройшов швидше, ніж у інших східнослов'янських народів. Зокрема, коли у сіль-

¹ Стосовно вдосконалення системи відведення диму автор зазначає: «Печі... в тих випадках, коли не було штучної надбудови, звичайно топили «по-чорному». ...З часом курна піч була доповнена надбудовою для виводу диму у сіни або на горище, а потім вже поверх даху у повітря» [35, с. 96].

² На її думку, водночас із вдосконаленням конструктивних особливостей та розвитком печі «...змінювалася конструкція димовідвідного пристрою. Найбільш архаїчною формою відведення диму, яка дожила майже до початку ХХ ст., в Україні був його вихід прямо в хату, а далі через отвір у стелі, у даху або через двері він випускався на двір [...]. У подальшому у процесі вдосконалення дим від печі організовано почали відводити в сіни через димовідвідний пристрій у вигляді «лежака» — горизонтальної труби, яка з'єднувала піч з «каглою» — отвором у стіні, що виходив у сіни [...]. Удосконалення варистої української печі в плані способів відведення диму закінчилося в ХХ ст., коли безпосередньо над піччю почали вивершувати вертикальну насадну трубу «димар». Дим при цьому відводився вгору над дахом за межі житла» [19, с. 42—43].

ському житлі росіян та білорусів³ до середини, а іноді й до кінця ХІХ ст. превалювали курні хати без «витяжної труби» (у яких дим виходив з приміщення через прочинені двері або отвір у стіні), то в українських селах вже у ХІХ ст. побутували печі, «за своїм типом перехідні від безтрубної курної печі до білої печі з трубою» [52, с. 238]. На думку І. Симоненка в Україні цей процес досить інтенсивно проходив вже у ХVІІ—ХVІІІ ст. [35, с. 96]. Цю правду, в описах, зроблених мандрівниками у ХVІІ ст., в тогочасному українському житлі, як правило, фігурує курна система опалення. Наприклад, член шведського посольства до гетьмана Богдана Хмельницького, німецький пастор Конрад Яків Гільдебрант, що відвідав Україну у 1656—1657 рр., відзначав, що в хаті стояла велика піч, у якій пекли і варили, а зверху на ній, на овечих шкурах (старих кожухах) спали діти і прислуга, а господар з господинею — на підвищеному топчані. Коли затопили піч, то відсували в стелі декілька отворів для виходу диму. Коли дим виходив, щільно закривали отвори, і тим самим зберігали тепло [28, с. 257]. Інший німецький мандрівник Ульріх Вердум, описуючи українців (очевидно Галичини⁴) під час подорожі по Польщі й Україні у 1670—1672 рр., зазначав: «В тих руських місцевостях нема в селянських хатах коминів, лиш тільки піч, в якій або перед якою на вогнищі все готують. По обидвох боках в стінах будинку знаходиться кілька дир, ніби вікна, які відповідно до вітру відкривають або закривають, щоб дим через них виходив назовні» [63, с. 100—101]⁵. Од-

наче, правдоподібно, що вже у цей час (пер. пол. ХVІІ ст.) у деяких місцевостях дим з хати виводили за межі житлового приміщення. На користь такого твердження опосередковано промовляють матеріали французького військового інженера Гійома Лавассера де Боплана, який впродовж 1630—1640-х рр. (до 1648 р.) перебував в Україні. Зокрема, описуючи м. Київ, дослідник зазначає: «...На базарах продають димарі для печей: у нас це б викликало сміх так само, як спосіб приготування у них м'ясних страв...» [3, с. 24].

Цю правду, й в Україні процес ліквідації курної системи відбувався досить нерівномірно, тому зацітоване твердження є слушним для основної, перш за все південної [2, с. 254] (лісостепової. — *Р. Р.*) її частини. Зокрема, як у науковій літературі, так і у джерелах ХІХ ст. курні хати на теренах українського лісостепу не згадуються [21, с. 62; 10, с. 303; 12, с. 1069, 1084, 1108; 50, с. 279; 69, с. 35]. Наприклад, в описі сіл колишнього Кобеляцького повіту (нині — Полтавської обл.), датованому 1848 р., автор зазначає: «Хати всі не курні: дим виходить в димар (трубу), встановлений в сінях, який виводиться від долівки вверх, на піваршина вище даху» [12, с. 1108]. Це ж стосується й колишнього Полтавського (1850-ті рр.) [12, с. 1112], півдня Ніжинського (1878 р.) [31, с. 151] повітів та Поділля (1848, 1869 рр.) [12, с. 1069, 1084; 69, с. 35]. Відповідно до текстових та ілюстративних матеріалів П. Д. Де ля Фліза (1854 р.) на півдні колишньої Київської губернії (Київський, Васильківський повіти; нинішні Києво-Святошинський, Фастівський р-ни та ін.) дим теж виводили поза межі будівлі⁶. Російський учений-природознавець, академік Петербурзької академії наук Антон-Йоганн Гільденштедт, подоро-

³ За даними О. Харузіна (1907 р.), на теренах Білорусі «заміна курної печі пройшла за останніх 30—40 років» (з 60—70-х рр. ХІХ ст.). Причому автор зазначає, що на цей час «...у деяких селах є ще 10 процентів таких (курних. — *Р. Р.*) хат, в інших — їх відшукати важко» [51, с. 177]. Наприклад, у кін. ХІХ ст. у колишньому Мстиславському повіті Могильовської губернії курна піч була вже рідкістю. В Гродненському повіті до 1861 року всі без винятку хати буди курними. Скажімо, у Пашинському приході ще на переломі ХІХ—ХХ ст. переважаюча більшість хат була курною [54, с. 62, 500].

⁴ Відповідно до польського перекладу, у тексті роботи українське населення Галичини Ульріх Вердум називає русинами, більш східне — козаками або українцями [63, с. 37—196].

⁵ До речі, у цей час курна система опалення ще широко побутувала й у західних слов'ян. Скажімо, відповідно до джерельних матеріалів (життепис J. Dietza; 1684 р.)

у селах між містами Кросном і Вроцлавом побутували курні хати: «Замість вікон в ізбі були волові міхури; піч пекарська — в ізбі; корови і телята, свині і пси, господар і господиня лежали там *rêle-mêle*; стосовно диму в хаті не можна було випростатись... коли селянин добре впився, влазив до печі...» [64, с. 535—536]. У. Вердум фіксував такі споруди (1670—1672 рр.) й у с. Белін біля містечка Тарногруд (нині Замосьцьке воєводство) на українсько-польському пограниччі: «Не знайдеться тут нігде в хатах коминів, лиш дим виходить на двір через вікна» [63, с. 110].

⁶ Малюнки опубліковані Т.В. Косміною [20, с. 158, 170, 171].

жуючи Слобідською Україною (1771—1774 рр.), відзначав, що в околицях фортеці Міус донські козаки «здебільшого живуть у курних хатах, але українці у своїх мазанках влаштовують з вербових прутів комини, до яких дим проводиться у сіни через рукав» [40, с. 57—58]. Достовірними свідченнями щодо побутування у сільських хатах виведених понад дах коминів у кін. XVIII — на поч. XIX ст. на Черкащині можуть бути й іконографічні матеріали: авторський малюнок батьківської хати у с. Кирилівці (1843 р.) геніального українського поета та художника Тараса Шевченка [45, с. 12 (Рис. 1)], а також гравюри сільських хат французького графіка Ж.А. Мюнца (1781 р.) з околиць м. Корсуня (с. Дацьки нинішнього Корсунь-Шевченківського р-ну та ін.) [9, с. 51].

Перші писемні згадки про житла опалювані «по білому» (у феодальній знаті) з теренів України містять описи XV ст. замків Скали, Смотрича і Каменця [28, с. 254]. А в описах замків сер. XVI ст. (Черкаси, Мозир, Кременець) згадуються глиняні чи муровані з каменя комини, виведені понад дах [28, с. 255]. Ймовірно, що відвід диму поза межі житлового приміщення у лісостеповій частині України в окремих випадках міг здійснюватися вже у давньоруський час (XII—XIII ст.), про що опосередковано свідчать археологічні матеріали. Зокрема, при розкопках Плісненського городища (с. Підгірці Бродівського р-ну) у розвалі печі була знайдена глиняна труба діаметром 20 см, яку вітчизняний археолог М. Кучера трактує як залишки «димоходу» (димоволока? — *Р. Р.*) [22, с. 3]. Подібні «димоходи» знайдені на городищі Ленківці (Кельменецький р-н Чернівецької обл.): «...Глиняний тристінний жолоб, вкритий сажею з внутрішнього боку. Діаметр жолоба 30 см» [30, с. 71]. Шматки глиняних труб, які, на думку вчених, могли бути залишками «димоходів», відомі й у інших поселеннях лісостепової частини України (Райки Вінницької обл.), Кічкас (Середнє Подніпров'я), на Подолі в м. Київ [30, с. 156]. Хоча, як зазначає П. Раппопорт, «...ці залишки димоходів ніде достатньо переконливо не зафіксовані і тому нема можливості міркувати про їх влаштування... Тим не менше, коли навіть у деяких випадках інтерпретація знахідок була помилковою, важко припустити, що така помилка повторювалась у всіх зазначених пунктах» [30, с. 156]. Знаний

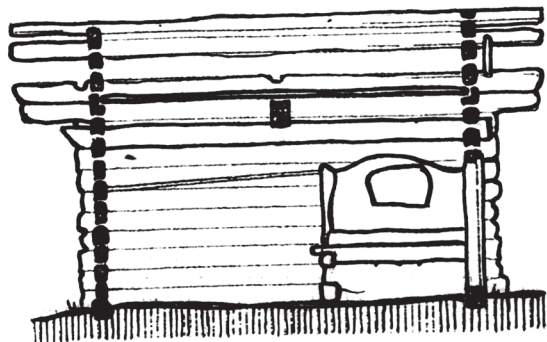
український вчений, архелог Вікентій Хвойка припускав існування пристроїв для відведення диму на теренах Середнього Придніпров'я вже у IX—XII ст., про що засвідчує виконана ним реконструкція печі з димоходом, розташованим перед челюстями [27, с. 264 (Рис. 48.8)].

На півночі⁷ та у регіоні Карпат курна система опалення у сільському житлі затрималася значно довше, ніж на основній території України. Наприклад, на Гуцульщині курні хати зустрічались ще на поч. XX ст. [26, с. 165—167]. Це ж стосується й Лемківщини, у деяких селах північно-західної частині якої ще у цей час житла, опалювані курною піччю, становили половину, а навіть й 80 відсотків [34, с. 278; 60, с. 21]. Широке побутування курних хат відзначали вчені й на Закарпатті (Угорській Україні) [6, с. 106; 36, с. 17—18]. До речі, житла, опалювані «почорному», І. Симоненко фіксував тут ще у 1945—1948 рр. [35, с. 96]. Таке ж можна сказати й стосовно Бойківщини, де у багатьох місцевостях у др. пол. XIX — на поч. XX ст. [6, с. 106; 13, с. 12; 14, с. 217; 15, с. 166—167; 17, с. 66; 49, с. 72; 68, с. 431] переважали хати з курною системою опалення. Наприклад, за даними українського дослідника Михайла Зубрицького, в селі Мшанці (Старосамбірський р-н Львівської обл.) у 1883 році усі хати (за винятком однієї півкурної) були курними, а на початку XX ст. (1909 р.) лише 19 хат у цьому селі мали цегляні комини, виведені понад дах [13, с. 12]. Причому, курні печі бойки споруджували у житлах ще на поч. XX ст. Так, під час наукової експедиції 2009 р. на лемківсько-бойківському пограниччі (с. Люта Великоберезнівського р-ну Закарпатської обл.) ми виявили хату 1906 р., у якій збереглася первісна курна піч⁸.

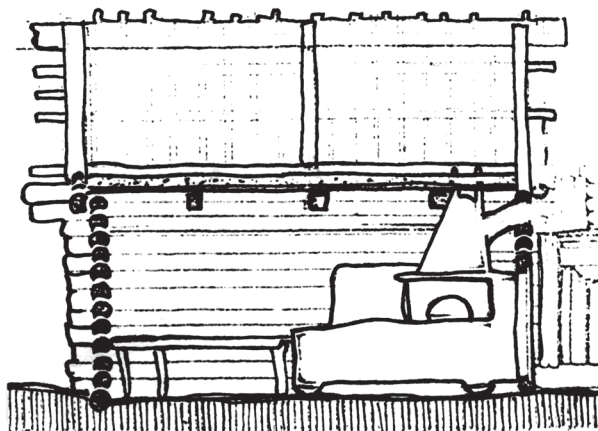
На Поліссі найбільш інтенсивне витіснення курних жител проходило у XIX ст. (особливо після реформи 1861 р. [43, с. 40; 53, с. 389]). Скажімо, коли у 40-х роках XIX ст. на Чернігівщині налічувалось 23000 «чорних хат», у 60-х роках — 7096, то вже наприкінці 80-х років вони практично зовсім зникли [43, с. 40; 31, с. 171—172]. Проте тут ще впродовж

⁷ Зокрема, М.М. Левченко відзначав (1875 р.), що в Україні курні хати зустрічаються тільки на півночі Чернігівської губернії і на Поліссі [23, с. 138].

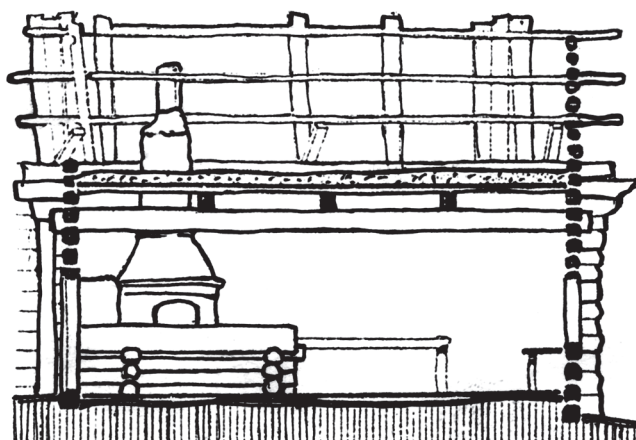
⁸ Споруда обстежена автором 3.06.2009 р. у с. Люта Великоберезнівського р-ну Закарпатської обл.

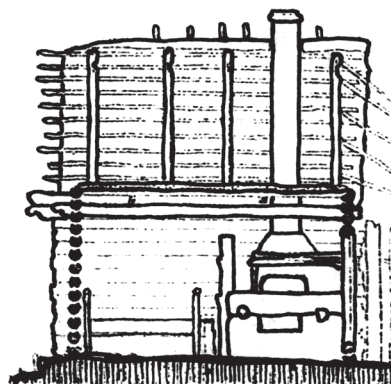
1

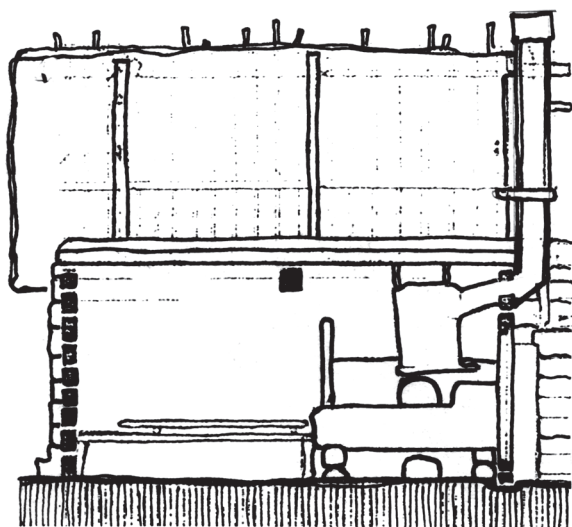
2

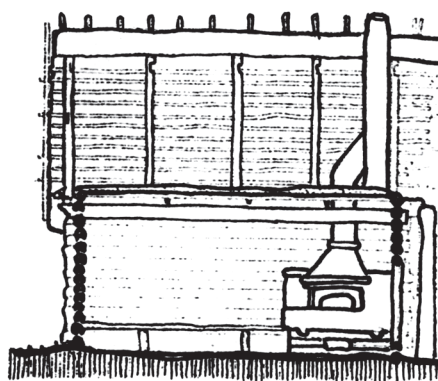
3

4

5

6

Способи відведення диму із житлового приміщення (за матеріалами З. Дмоховського): 1 – Хата з курною піччю; 2 – Виведення диму через стіновий димоволок; 3 – Вивід диму через стелевий димоволок на горище; 4 – Вивід диму через стелевий димоволок і «стовп» понад дах; 5 – Вивід диму через стіновий димоволок і «стовп» у снігах; 6 – Вивід диму через стелевий димоволок, «лежак» і «стовп» на горищі

др. пол. XIX — поч. XX ст. були житла як із курною та напівкурною системою опалення [42, с. 496; 53, с. 389—390], так і хати, опалювані «по білому». Зокрема, у 70-х рр. XIX ст. П. Чубинський зазначав, що крім «курної ізби», у печі якої «...комина і шиї, труби цілком нема, так що дим спершу наповнює верхню половину хати, а потім виходить у двері...», на Поліссі побутує перехідний варіант від неї до «хати» (опалюваної «по білому». — *Р. Р.*) — «напівкурна ізба», яка від «хати» відрізняється тим, що «труба» проведена тільки в сіни, «...а вивода, який виводить дим за межі даху, цілком нема, так що дим в той час, коли топиться піч, заповнює всю верхню частину сіней і покриває блискучою кіптявою внутрішній бік даху» [53, с. 389—390]. Разом із тим, дослідник зазначає, «що з часу звільнення селян» (після реформи 1861 р. — *Р. Р.*) в польське село починає зрідка проникати «світла малоросійська хата», яку тут називають «світлицею» [53, с. 389—390].

Відповідно до наукової літератури та джерельних матеріалів ліквідація курної системи опалення перш за все відбулася у південних районах Полісся (на пограниччі з етнографічною Волиню, Середньою Наддніпрянщиною та Слобідською Україною), а також на Підляшші. Як зазначають польські дослідники, курні хати на теренах Любельського воєводства зникли вже на початку XIX ст. [66, с. 173]. Це торкається і жител українців-підляшан. Зокрема, коли за матеріалами І. Бессараби, ще на поч. XIX ст. на теренах колишньої Сідлецької губернії «...всі селянські хати були курні, були вони невеличких розмірів, з маленькими вікнами, з глиняними підлогами...» [1, с. 150], то описуючи у 1848 р. підляшан у Більському повіті, український дослідник Йосип Ярошевич зазначав: «Хати русинів подібним способом, як і на польській стороні, є будовані, і також більше вже з димарем, як курних...» [55, с. 32]. Відповідно до даних церковно-приходських літописів, що походять з 90-х рр. XIX ст., відвід диму із житлового приміщення у др. пол. XIX ст. був вже звичним явищем в усіх повітах на етнографічній Волині [16, с. 43]. Такі будівлі відомі тут і у пер. пол. — сер. XIX ст. [16, с. 43]. Це підтверджують й інші джерела. Зокрема, як зазначав польський дослідник Тадеуш Стецький (1864 р.), описуючи колишню Волинську губернію, коли у деяких околицях Полісся ще «...можна наткнутися на курні хати, тобто

без коминів, дим більше випускається тільки через малий отвір, зроблений у даху, заповнює хату і коптить людей і всі предмети, що є вгорі...» [67, с. 260], то, описуючи хату волинян, автор відзначає її чистоту: «...Нема тут звичаю тримати тварин у хатах, звідси хати волинська кілька разів до року зовні і всередині вибілена, з виведеним ввєрх комином, поблискує чистотою і милує око» [67, с. 52]. Плетені «комини», зверху і всередині обмазані глиною, що «торчали» поверх дахів, згадуються в матеріалах 1850-х рр. у колишньому Заславському повіті (записи торкаються м. Славути та сіл, розташованих на відстані 30—40 верств на північ від м. Заславля, поблизу границь з Острозьким та Новоград-Волинським повітами) [10, с. 303]. Правдоподібно, хати опалювані «по білому» побутували на Волині вже принаймні у кінці XVIII — на поч. XIX ст., оскільки польський дослідник Юзеф Сеньковський, подорожуючи по цьому краю, згадує тут «плетені з хмизу і виіплєні глиною димарі» (1820 р.) [58, с. 20—21]. У сер. XIX ст. (1852 р.) хати з «коминами», виведеними понад дах, були звичним явищем на півночі Середньої Наддніпрянщини (між містечками Брусиловим і Коростишевим та північніше до м. Радомишля) [50, с. 267]. Приблизно до цього часу (1854—1855 рр.) відносяться відомості про комини, виведені понад дах й з колишнього Васильківського повіту (Київщина) [11, с. 231]. Це ж торкається і півночі лісостепової частини Лівобережжя (колишнього Ніжинського повіту на Чернігівщині: 1878 р.) [31, с. 151].

За даними П. Чубинського у 70-х роках XIX ст. зона побутування (переважання. — *Р. Р.*) курних хат на Поліссі локалізувалась на північ від київсько-брестського шосе, в північній частині колишнього Радомишльського, в Овруцькому, на півночі Рівненського, Луцького, Володимирського і Ковельського повітів [53, с. 389]. Причому дослідник спостерігав чітку тенденцію до просування межі курних хат: «...З часу звільнення селян від кріпосної залежності...» у північному напрямку [53, с. 389]. Це ж підтверджують й матеріали Івана Фундукля (1852 р.) стосовно колишньої Київської губернії. Зокрема, за даними дослідника, у південній частині Полісся (на півдні Радомишльського повіту, між м. Брусиловим і Коростишевим і північніше до м. Радомишля) дим з печі через «каглу» виводився у сіни, звідки через «ко-

мин» виходив понад дах [50, с. 267]. Водночас у селах, розташованих «...між Іванковим і Хабним та рікою Прип'яттю в Радомишльському повіті... (де будують хати накотом. — *Р. Р.*) труб і коминів в таких хатах не роблять, дим виходить просто в сіни, а звідси — назовні через щілини в даху» [50, с. 269]⁹. Щодо курної хати, то автор зауважує: «Четвертий тип хат складають курні хати (більш поширені в північному куті губернії між р. Прип'яттю і границями Мінської губернії). Будуються вони так, як хати третього типу (в накот. — *Р. Р.*), тільки з тією різницею, що від варистих печей не проводять труб, а дим виходить просто з хати через вікна і двері. Сіней перед хатою цілком не роблять. Вхід в хату просто з двору» [50, с. 269]. Синхронні у часі матеріали (1854 р.) з Овруцького повіту теж відзначають на основній його території (у більш південних місцевостях: Лугинськ, Коростень та ін. — *Р. Р.*): «...комини (димові труби) виведені понад верх даху, але ніде — на верх стелі», натомість на Олевщині «...в багатьох поселеннях труб нема і дим з печі валить просто в кімнату» [10, с. 318].

Водночас слід зауважити, що це (просування межі побутування курних хат на північ) було лише загальною тенденцією, оскільки інтенсивність витіснення курної системи залежала й від локальних умов: в одних населених пунктах (поблизу міст, залізниць, магістральних доріг) це відбувалось скоріше, в інших — пізніше. Зокрема П. Чубинський наголошував, що чіткої межі побутування курної хати з'ясувати неможливо, позаяк «...в одному і тому ж поселенні поряд з курною хатою стоїть світла або півкурна...» [53, с. 389]. Наприклад, у північній частині колишнього Радомишльського повіту до реформи 1861 р. курні житла домінували [28, с. 255]. Це ж підтверджують ілюстративні матеріали (Радомишльський, Овруцький повіти, Чернобыльщина та ін.) П. Д. Де ля Фліза (1854)¹⁰. Сказане торкається й території нинішнього Костопільського р-ну: відповідно до джерельних матеріалів (1854 р.), у с. Яполоть і навколишніх населених пунктах (10 верств навколо): «У селян низькі хати з круглих соснових колод майже всі курні» [10, с. 274], «Хати курні, рублені з

круглих колод» [10, с. 307]. Подібне спостерігалось й у надприп'ятському Поліссі. Скажімо, описуючи житло тутешнього с. Стахова, заселеного шляхтою (1829 р.), мандрівник Контрим зазначає: «... Живе ця шляхта, як і хлопи, у хатах курних...» [57, с. 324]. Відповідно до матеріалів А. Кіркора на теренах надприп'ятського Полісся усі хати були курними ще у другій половині ХІХ ст. [65, с. 114]. Як зазначав К. Мошинський, у 1860-х рр. у с. Дерешевичах колишнього Мозирського повіту (Білорусь) усі хати були курними: «...Над ними (печами. — *Р. Р.*) ніколи не було коминів. Дим розходився по хаті, а стеля була від того чорна» [65, с. 114]. Ще в пер. пол. ХІХ ст. багато курних хат було й у Річицькому Поліссі, особливо по лісових селах [65, с. 114]. Поряд із тим у деяких районах Полісся (навіть на північній) цей процес проходив уже в пер. пол. ХІХ ст. Для прикладу, О. Русов, посилаючись на матеріали Г. Єсимонтовського, датовані 1845 роком, згадує у колишньому Суражському повіті Чернігівської губернії (Брянсько-Жиздринське Полісся) поряд з «п'іччю без труби» й «п'іч з трубою» [31, с. 148].

Відповідно до джерел, вже у кін. ХІХ ст. на основній території Полісся курні хати траплялись доволі рідко. Наприклад, за матеріалами І. Толмачова (Середнє Полісся; 1897 р.): «Курні хати зустрічаються на Поліссі дуже рідко (в основному на лівому березі Прип'яті у волостях Ново-Шепелицькій, Чернобыльській, частково на півночі регіону — у Вировській [волості])» [48, с. 243]. У цей час тут превалювали напівкурні хати, досить поширеними були й «хати з комином у сінях» [48, с. 243—244]. Широке побутування напівкурних жител засвідчують синхронні у часовому відношенні (1889 р.) матеріали М. Сумцова [42, с. 496]. До поч. ХХ ст. курні хати були практично витіснені й на Лівобережному [31, с. 151; 25, с. 88; 43, с. 40; 53, с. 389]¹¹, а також Брянсько-Жиздринському Поліссі. Наприклад, автори відзначають, що у колишньому Мглинському повіті Чернігівської губернії (с. Росухи) вже на

⁹ З тексту важко зрозуміти, які хати має на увазі автор: курні чи напівкурні. З подальшого тексту можна зрозуміти, що тут йдеться про півкурні житла.

¹⁰ Малюнки опубліковані Т.В. Косміною [20, с. 158, 173].

¹¹ Поряд із тим О. Русов, на основі матеріалів 1878 р., що торкаються південної частини Полісся Чернігівщини, курних хат тут вже не згадує, лише зазначає, що «цегляних труб у печей нема; на півночі (у поліській частині повіту. — *Р. Р.*) вони робляться з дощок, на півдні — з плетня, обмазаного глиною» [31, с. 151].

поч. ХХ ст. (1906 р.) «курних хат (званих — «кúренка»), де дим через хату йде в двері, роблять мало. Тепер здебільшого для виходу диму влаштовують у стіні диру, там, де стіна прилягає до печі. Замість в'юшок цей отвір з сіней закривається затичкою зі шмаття, що і називається «заткнуть верх» [18, с. 83]. Подібне спостерігається й на Підляшші [61, с. 77] та у західнополіському регіоні [67, с. 260]. Водночас у деяких місцевостях інтенсивний процес ліквідації курної системи проходив лише у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. Наприклад, на Слонімському Поліссі (в Житлинській парафії) у 1897 р. «безоглядно переважали курні хати... на 10—12 курних хат заледве випадало по одній хаті з комином» [54, с. 360]. К. Мошинський зазначає, що курні хати («курная хата», «курніца») в Мозирському повіті зустрічаються ще де-не-де на поч. ХХ ст. (1912—1914 рр.)¹², наприклад у с. Копцевичах [65, с. 114]. Пристрої для відведення диму з приміщення у деяких районах Західного Полісся (Камінь-Каширський, Ратнівський р-ни) почали входити у побут селян лише в останньому десятилітті ХІХ ст. (1892—1900 рр.) [33, с. 57]. Наприклад, у с. Самари (1885—1886 рр.) у джерелах фігурують «...печі з глини, без труб, з правого боку від входу в хату» [10, с. 323]. А у селі Полиці Камінь-Каширського р-ну ще у 1900 р. було 150 курних хат [46, с. 119]. Причому у деяких місцевостях заміна курної системи опалення відбувалась досить інтенсивно, впродовж лише кількох років. Польський дослідник Євгеніуш Франковський, описуючи у 1914 році села нинішнього Дубровицького району (с. Колки та інші населені пункти в околицях містечок Бережниця, Дубровиці, Висоцька), зазначає: «В багатьох селах звертають увагу нові коми́ни і свіжо вставлені вікна, які відрізняються від старих потемнілих хат... Курні хати («курніцкі»), які ще перед п'яти роками були тут заледве повсюдним і єдиним явищем, зараз їх можна знайти найбільше дві чи три, а не в одному селі їх немає зовсім» [59, с. 156]. Водночас у деяких тутешніх селах окремі зразки курної хати затримались до сер. ХХ ст.

У ХХ ст. процес ліквідації курної системи опалення (точніше, її реліктів) більш інтенсивно прохо-

¹² К. Мошинський збирав матеріали у 1912 та 1914 рр.

див у східній частині Полісся (Лівобережжя, Київщина, Житомирщина). Це ж стосується й теренів Білорусі, де до сер. ХХ ст. курні житла збереглися лише у деяких західних районах [32, с. 54—55]. Відповідно до літературних джерел [38, с. 305; 39, с. 134—135; 29, с. 115—116] та наших польових матеріалів, зібраних впродовж 1994—2011 рр.¹³, на Поліссі Київщини та Житомирщини у цей час вже практично не фіксуються згадки про курне опалення¹⁴. Курними («курніця», «кúрніца», «курник», «курнік», «курінь», «курень», «кúренка») респонденти, народжені в 1910—1930-х роках, називають півкурні житла, дим із печі яких попадав у димозбірник і крізь стіновий димоволок виходив у сіни (чи при відсутності останніх — безпосередньо на двір) [38, с. 305; 39, с. 134—135; 29, с. 115—116]. Водночас на теренах Волинської та Рівненської областей окремі зразки «курної хати» («курная хата», «димна хата», «кúрніца», «курнік») зберігались місцями ще до сер. ХХ ст. Хоча, відповідно до інформації респондентів, у деяких населених пунктах вже у другій чверті ХХ ст. (за їх пам'яті) «курні хати» не зустрічались (сс. Волиця, Будзаки, Боровне К.-Каш. Вол.; Ниговиці, Кухче Зар. Рів.; с. Бутейки, Немовичі Сар. Рів.; Купове, Смородськ Дубр. Рів.; Озеро, с. Великі Цепцевичі Волод. Рів. та ін.)¹⁵,

¹³ Впродовж експедицій було обстежено близько 300 сіл Поліського, Іванківського, Вишгородського, колишнього Чорнобильського р-нів Київської; Овруцького, Олевського, Народицького, Коростенського, Лугинського, Ємільчинського, Новоград-Волинського, Радомишльського, Малинського р-нів Житомирської областей.

¹⁴ Дуже окремі згадки про них фіксуємо лише на крайньому заході Житомирщини (с. Майдан Ол.): «Були хати без коми́на, у яких дим виходив через ди́рку понад сто́лю» (див.: зап. 14.07.1997 р. у с. Майдан Олевського р-ну Житомирської обл. від Філоненка Дмитрія Івановича, 1919 р. н.). Згадує їх також в окремих селах Чорнобильщини З. Гудченко [7, с. 321].

¹⁵ Тут і далі для позначення цих адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення: Рівненська обл. — Рів., Березнівський р-н — Берез., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Зарічненський р-н — Зар., Рокитнянський — Рок., Сарненський р-н — Сар.; Волинська обл. — Вол., Любомльський — Любом., Любешівський — Любеш., Камінь-Каширський р-н — К.-Каш., Шацький — Шац., Ратнівський — Рат, Маневицький — Ман.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруць-

проте повсюдно про їх побутування на поч. ХХ ст. тут знають з оповідей старшого покоління. Скажімо, у с. Велике Вербче (Сар. Рів.) інформатор чув про них від свого діда; у с. Річиця (Зар. Рів.) «курні хати» теж «були при дідах (у 1905 році)»; у с. Селець (Дубр. Рів.) у курній хаті жив батько оповідача (1890 р. н.) і т. д. Швидше курні хати зникли у містечках. Закрема у с. Старий Чорторійськ (Ман. Вол.) респонденти, народжені у 30-х рр. ХХ ст., навіть не пам'ятали про їх побутування.

Поряд з тим, за свідченням очевидців, у багатьох селах ще у 30—40-х рр. ХХ ст. залишались одна—дві такі споруди (сс. Велимче Рат., Качин, Піщане, Видерта, Ворокомля, Сошично К.-Каш., Ростань Шац., Серехів Ман. Вол.; Сварині, Степангород Волод., Іванчиці, Комори, Острівок, Морочне Зар., Кричильськ, Корост, Цепцевичі, Тутовичі, Тинне Сар., Вільне, Грицьки, Залужжя Дубр. Рів.). Одну курну хату запам'ятав респондент на хуторі Журавлини (колись Поджаб'є; с. Мульчиці Волод. Рів.). Старожил із с. Соломир (Зар. Рів.), Полюхович Сергій Семенович, 1931 р. н., згадує, що «перед войною в Серниках (Зар. Рів. — Р. Р.) була курна хата в Семена Вишнянчиного... з круглого дерева, без комина»¹⁶. У с. Рудня (Дубр. Рів.) респондент бачив «курні хати» ще у 1944 році: «...В стілі дира... як напаять — її закривали шматтям»¹⁷. У селах околиць м. Шацька (Вол.) та у с. Ремчиці (Сар. Рів.) окремі зразки курної хати можна було бачити ще на поч. 1960-х рр. Як правило, «курниці» належали найбіднішим верствам населення: «Курних хат було мало, хіба у дуже бідних» (с. Пньовне К.-Каш. Вол.)¹⁸. Водночас у деяких глухих місцевостях вони

були ще досить знані до сер. ХХ ст.: «До війни у людей ще були курні хати» (с. Гірки Любеш. Вол.)¹⁹, «до війни курних хатей було багато... особливо по хуторам» (с. Самари Рат. Вол.)²⁰.

Щодо способів відведення диму з приміщення при курній системі опалення, то, як наголошує українська дослідниця Раїса Свирида, спеціальні отвори для виходу диму на Поліссі зустрічались рідко, хоча й були доволі відомі [33, с. 56] (при відсутності таких отворів дим виходив крізь прочинені на час топлення двері та вікна). Зокрема у 70-х рр. ХІХ ст. П. Чубинський зазначав, що у печі «курної ізби... комина і шиї, труби цілком нема, так що дим спершу наповнює верхню половину хати, а потім виходить у двері...» [53, с. 389—390]. Курні хати, у яких дим виходив із житлового приміщення крізь прочинені двері, а спеціальних отворів у стелі чи стіні для цього влаштовано не було, згадує Є. Франковський (околиці містечок Бережниця, Дубровиці, Висоцька) [59, с. 156], І. Толмачов (Середнє Полісся) [48, с. 243], К. Мошинський (Мозирське Полісся) [65, с. 114]. Це ж відзначає в курних хатах на теренах колишньої Київської губернії (між р. Прип'яттю і границями Мінської губернії) І. Фундуклей (1852 р.): «...Дим виходить просто з хати через вікна і двері. Сіней перед хатою цілком не роблять. Вхід в хату просто з двору» [50, с. 269]. Відведення диму подібним способом засвідчують й інформації респондентів: «В курних хатах (з околиць м. Шацька Вол. — Р. Р.) дим йшов по хаті і через двері виходив на двір»²¹; «В курній хаті дим із приміщення виходив через прочинені двері» (с. Ростань Шац. Вол.)²²; «Давні курні хати з кругляка... вони без димоходів. Як затопили, двері одчиняли, а вище метра висів дим» (с. Цепцевичі Сар. Рів.)²³; «Були печі без димохода... дим по хаті

кий р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомисський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Сумська обл. — Сум., Глухівський р-н — Глух.

¹⁶ Зап. 6.08.2010 р. у с. Соломир Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Полюховича Сергія Семеновича, 1931 р. н.

¹⁷ Зап. 03.08.2008 р. у с. Купове Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Хомича Олександра Філімоновича, 1937 р. н.

¹⁸ Зап. 28.07.2012 р. у с. Пньовне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Багнюка Івана Парфилевича, 1923 р. н.

¹⁹ Зап. 7.07.2011 р. у с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл. від Цибановича (Калакута) Степана Антоновича, 1929 р. н.

²⁰ Зап. 16.07.2010 р. у с. Самари (хутір Мокре) Ратнівського р-ну Волинської обл. від Сидорука Івана Васильовича, 1918 р. н.

²¹ Зап. 13.07.2010 р. у с. Столінські Смоляри Любомльського р-ну Волинської обл. від Горніча Володимира Прокоповича, 1929 р. н.

²² Зап. 14.07.2010 р. у с. Ростань Шацького р-ну Волинської обл. від Сукача Івана Зіньковича, 1927 р. н.

²³ Зап. 27.07.2008 р. у с. Цепцевичі Сарненського р-ну Рівненської обл. від Бігуна Петра Федоровича, 1919 р. н.

розходився... відкривали двері» (с. Залужжя Дуб. Рів.)²⁴; «Свекруха розказувала, що колись була печ без комина, дим йшов в двері. Діти бегають, — тай кажуть: «Баба дурна», а баба каже: «Діти, я не дурна, а в мене хата курна» (с. Корост. Сар. Рів.)²⁵. Крізь прочинені двері дим відводили й на Поліссі Білорусі [51, с. 185], у «кúрєнках» Брянсько-Жиздринського Полісся (колишній Мглинський Повіт Чернігівської губернії) [18, с. 83], на Підляшші: «...Коли в печі палиться, дим виходить через відкриті двері до сіней, вкриваючи грубою верствою всю стелю хати...» [61, с. 74].

Проте у багатьох випадках крім дверей (та вікон) дим виходив за межі приміщення ще крізь спеціальні отвори (димоволоки), прорубані у стіні чи стелі (після напалення в печі отвори закривали). Описуючи Північно-Західний край (Білорусь, Литву), О. Харузін зазначав: «Найпростішим відводом диму є відкривання дверей у сіні під час паління в печі (без огляду на лютий мороз). Проте, зважаючи на незручності при цьому, дим часто виводять через спеціальний отвір («верхник», «верх», «дира») або через сіни, або через стіну безпосередньо на двір, або через отвір в стелі на горище. В останньому випадку робиться отвір в даху, нерідко облаштований дерев'яною чотирикутною трубою» [51, с. 185]. Щодо стінових димоволоків, то відповідно до наших матеріалів та джерел їх, як правило, влаштовували у пороговій стіні. Такий димоволок («кагла», «кагло», «димар», «дира», «дірка», «окенце») представляв собою невеликий (вузький) прямокутний отвір (30 x 21 см: хата пер. пол. ХІХ ст. у с. Запілля Луг. Жит.; 34 x 20 см: хата пер. пол. — сер. ХІХ ст. у с. Воронки Волод. Рів.), розташований високо під стелею, наближено до печі. Димоволоки влаштовані у сінешній стіні згадує І. Толмачов (Середнє Полісся) [48, с. 243], К. Мошинський (Мозирське Полісся) [65, с. 114]. Р. Свирида виявила їх у селах Самари (Рат. Вол.), Серники (Зар. Рів.), Блажове (Рок. Рів.) [33, с. 57]. Відомі вони й у с. Серехів (Ман. Вол.)²⁶. До речі, такий ди-

моволок присутній у хаті 1587 р. с. Самари (Рат. Вол.), що зберігається у київському Музеї народної архітектури [5, с. 76]. В обстеженій хаті кін. ХVІІІ — поч. ХІХ ст. з с. Запілля (Луг. Жит.), яка первісно була курною, дим виходив через каглу, прорубану у пороговій стіні. Кагла розміщена децю вище від дверей, на відстані 1,08 м від напільної стіни (вл. Кондрат Великдус, 1892 р. н.)²⁷. У хаті пер. пол. — сер. ХІХ ст. із с. Хрипськ (Любом. Вол.), яка колись була курною, ми виявили два димоволоки у верхній частині порогової стіни, розташовані обабіч дверей. Дуже рідко отвір для виходу диму розміщували у тильній стіні (за піччю). Р. Свирида фіксувала це явище у сс. Озеро, Мульциці (Волод. Рів.) [33, с. 57]. Подібний димоволок (20 x 10 см), розташований високо під стелею у «глухий» стіні над піччю, який засувався дощечкою за принципом волокового вікна, ми виявили у колишній курній хаті сер. ХІХ ст. у с. Ремчиці (Сар. Рів.). Тут доречно буде нагадати спосіб відведення диму із курної хати «русинів», згаданий У. Вердумом (1670—1672 рр.): «...По обидвох боках в стінах будинку знаходиться кілька дир, ніби вікна, які відповідно до вітру відкривають або закривають, щоб дим через них виходив на зовні» [63, с. 100—101].

У джерелах та спеціальній літературі стосовно Полісся досить рідко згадуються отвори для виведення диму із курної хати, влаштовані в стелі. Для прикладу, Р. Свириді згадок про такі димоволоки на теренах Правобережного Полісся зафіксувати не вдалося [33, с. 57]. Натомість, відповідно до матеріалів Р. Сілецького, відвід диму крізь отвір у стелі був доволі знаний на теренах Середнього Полісся [37, с. 148]. Це ж стосується і матеріалів З. Гудченко стосовно сіл Чорнобильщини [7, с. 321]. Невеликий чотирикутний отвір («верх») для виходу диму у стелі у курних хатах відзначав також П. Шейн на Слонімському Поліссі [54, с. 360]. У колишньому Слонімському повіті виведення диму крізь прочинені двері і «отвір, зроблений в стелі біля порогу 9 x 9 вершків», згадував й К. Мошинський, опираючись на джерела [65, с. 114]. Досить обширний матеріал про стелеві димоволоки ми зібрали (внаслідок опитування очевидців) на Поліссі Рівненській та Волинській

Маневицького р-ну Волинської обл. від Михайлюка Володимира Кириловича, 1930 р. н.).

²⁷ Будівлю обстежено 16.11.2005 р.

²⁴ Зап. 31.07.2008 р. у с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Катяша Якіма Павловича, 1931 р. н.

²⁵ Зап. 26.07.2008 р. у с. Корост Сарненського р-ну Рівненської обл. від Комара Максима Опанасовича, 1929 р. н.

²⁶ «Курні хати... піч без комина... дим виходив в сіні через окенце в стелі» (див.: зап. 8.07.2011 р. у с. Серехів

областей: «В курних хатах комина не було, була дирка в стелі» (с. Полиці К.-Каш. Вол.)²⁸; «У селі була одна курна хата. Дим з тої хати виходив через двері або через диру в повалуші (стелі. — *Р. Р.*)» (с. Велимче Рат. Вол.)²⁹; «Була одна курна хата. У тій хаті у повалуші була дира (кружок) на вихід диму» (с. Качин К.-Каш. Вол.)³⁰; «Колись була курна хата... для виходу диму у повалуші була дирка» (с. Видерта К.-Каш. Вол.)³¹; «Колись була курна хата без комина... дим йшов в повалуші» (Ворокомля К.-Каш. Вол.)³²; «Курні хати... в покоті (стелі. — *Р. Р.*) мале вукінце на дим» (с. Гірки Любеш. Вол.)³³; «У поваліші була півкругла (як півмісяць) дирка на вихід диму (в курній хаті. — *Р. Р.*)» (с. Сошично К.-Каш. Вол.)³⁴; «Дим виходив через прочинені двері... ще в столі прорізали дирку на дим. Коли був вітер, то дим задувало в хату» (с. Сварині Волод. Рів.)³⁵; «Батько (1890 р. н. — *Р. Р.*) жив у курній хаті. Він розказував... в столі була дира, окон не було... окенци були маленькі... тридцять на тридцять сантиметрів» (с. Селець Дубр. Рів.)³⁶. Спосіб відведення диму через отвір у стелі згадують і в інших населених пунктах: сс. Піщане (К.-Каш. Вол.); Степангород (Волод. Рів.), Морочне, Комори (Зар. Рів.), Кричильськ, Тутовичі, Велике Вербче, Ремчиці (Сар.

Рів.), Грицьки, Купове (Дубр. Рів.) та ін. Поодинокі згадки про відведення диму із курного житла крізь отвір у стелі нам вдалося записати на заході Житомирщини (с. Майдан Ол.): «Були хати без комина, у яких дим виходив через дирку понад столу»³⁷. Отвір у стелі («дирка», «дира», «вукінце», «кружок») відкривали лише під час процесу опалювання³⁸. Після напалення у печі його закривали ганчірками («Курна хата... в столі дира... як напалять — її закривали шматтям»: с. Купове (Дубр. Рів.)³⁹ чи кришкою («лядою»): «В повалуші на вихід диму відкривали ляду, коли дим виходив, її закривали»: с. Піщане (К.-Каш. Вол.)⁴⁰. Відповідно до слів очевидця, у «хаті-курніці», яка ще у 1960-х рр. зберігалась у с. Ремчиці (Сар. Рів.), «на середині столі була дирка, яка засовувалась кришкою, що ходила в пазах (за принципом волокового вікна. — *Р. Р.*)»⁴¹. Інколи отворів для виходу диму у стелі могло бути декілька: «В курних хатах була піч, а димаре не було... Дим ішов на хату і через чотири дири в повалуші виходив...» (с. Самари Рат. Вол.)⁴². Зазначимо, що такий спосіб відведення диму з курної хати описаний в Україні К.Я. Гільдебрантом (правдоподібно на Середній Наддніпрянщині) ще у сер. XVII ст. (1656—1657 рр.). «...Коли затопили піч, то відсували в стелі декілька отворів для виходу диму. Коли дим виходив, щільно закривали отвори, і тим самим зберігали тепло» [28, с. 257].

Варто зосередити увагу ще на кількох моментах, пов'язаних із відведенням диму із «хати-курніці».

²⁸ Зап. 27.07.2012 р. у с. Полиці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Поліщука Анатолія Тадейовича, 1948 р. н.

²⁹ Зап. 31.07.2012 р. у с. Велимче Ратнівського р-ну Волинської обл. від Шудрук Марії Миколаївни, 1929 р. н.

³⁰ Зап. 30.07.2012 р. у с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Ратушняка Григорія Онисимовича, 1936 р. н.

³¹ Зап. 6.08.2012 р. у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Від Гричковського Володимира Івановича, 1932 р. н.

³² Зап. 5.07.2011 р. у с. Ворокомля Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Процик Миколи Антоновича, 1926 р. н.

³³ Зап. 7.07.2011 р. у с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл. від Цибановича (Калакута) Степана Антоновича, 1929 р. н.

³⁴ Зап. 4.07.2011 р. у с. Сошично Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Лошика Степана, 1933 р. н.

³⁵ Зап. 25.07.2009 р. у с. Сварині Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Василюка Михайла Семеновича, 1928 р. н.

³⁶ Зап. 05.08.2008 р. у с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Ярмошевича Петра Кондратовича, 1928 р. н.

³⁷ Зап. 14.07.1997 р. у с. Майдан Олевського р-ну Житомирської обл. від Філоненка Дмитрія Івановича, 1919 р. н.

³⁸ Як зазначає К. Мошинський, посилаючись на матеріали П. Шейна, в колишньому Гродненському повіті (Білорусія) подібний отвір, званий «верхнік», відкривали також лишень «під час палення печі або як хто тяжко вмирає, або як справляють Дзяди (Дєди. — *Р. Р.*)» [65, с. 114; 54, с. 63].

³⁹ Зап. 03.08.2008 р. с. Купове Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Хомича Олександра Філімоновича, 1937 р. н.

⁴⁰ Зап. 2.08.2012 р. у с. Піщане Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁴¹ Зап. 23.07.2008 р. у с. Ремчиці Сарненського р-ну Рівненської обл. від Воронця Сергія Ілліча, 1948 р. н.

⁴² Зап. 16.07.2010 р. у с. Самари (хутір Мокре) Ратнівського р-ну Волинської обл. від Сидорука Івана Васильовича, 1918 р. н.

Перш за все зазначимо, що у курній хаті дуже часто у стелі був ще один отвір — це отвір на підвісний світильник («світач»)⁴³. Такий «світач», за словами П. Чубинського, був особливістю поліської курної хати [53, с. 390—391]. Розташовували його, як правило, навпроти печі, децю зміщуючи від поздовжньої осі будівлі до віконної стіни. Як свідчить польовий та джерельний матеріал, освітлювальні пристрої такої конструкції ще у др. пол. ХІХ ст. досить широко побутували по всій території Полісся⁴⁴. Безсумнівно частина диму від опалення у курній печі виходила поза межі приміщення через цей отвір. Поряд із тим, описуючи відведення диму із курної хати на Слонімському Поліссі, П. Шейн відзначав: «Недалеко від печі в стелі роблять невеликий чотирикутний отвір («верх»), на який ставиться вільхова труба (з дуплавої вільхи), яка верхнім кінцем проходить через дах і пропускає через себе дим» [54, с. 360]. Як далі зауважує автор, «такі печі без труби переважають: на 10—12 хат курних заледве приходиться по одній хаті з трубою» [54, с. 360]. «Отвір в даху», зчаста «облаштований дерев'яною чотирикутною трубою», — згадає в курних хатах Північно-Західного краю й О. Харузін [51, с. 185]. Інформації про те, що над отвором у стелі курної хати встановлювали подібну трубу, нам теж вдалося записати у західних областях Полісся: «Колись комин робили з вижолобленої колоди осики. В димних (курних. — Р. Р.) хатах такий комин стояв на повалуші... Це такі комини робили з чотирьох дощок. Таке було в димних хатах» (с. Хотешів К.-Каш. Вол.)⁴⁵, «В селі була курная хата... печ без комина... на столі стоїть дерев'яна труба з вільхи» (с. Іванчиці Зар. Рів.)⁴⁶. У контек-

сті сказаного варто згадати опис хат із надприп'ятського села Стахова (заселеного шляхтою), який зробив мандрівник П. Контрим ще на поч. ХІХ ст. (у 1829 році): «...Живе ця шляхта, як і хлопи, у хатах курних, типового на усьому Поліссі будівництва, яке полягає в тім, що вигнута стеля є рівнолегла до даху, без ніякого між ними простору, [вона. — Р. Р.] має отвір з дерев'яною трубою для входу диму. Така споруда менше коштує матеріалу і роботи, але без горіща менш вигідна і, правдоподібно, важча до обігріву...» [57, с. 324]. Зауважимо, що виведена понад дах труба була доволі поширеним явищем й у підвісних світильниках курних хат, як із плоскою стелею та дахом над нею [53, с. 390—391; 44, с. 14], так із двосхилим, суміщеним зі стелею дахом [56, с. 24 (Рус. 15. А)], та хат із трапецієвидною (аркуватою) стелею [57, с. 199 (Рус. 113), 200 (Рус. 114)]. Щодо присутності виведеного понад дах комина у курному житлі, варто згадати опис польського вченого Оскара Кольберга підляської курної хати. Відповідно до його матеріалів ще в останній чверті ХІХ ст. тут побутували курні хати, які «[...] не мають отвору для відводу диму просто з печі, і тільки з сіней є виведений звичайний комин на верх даху. Коли в печі палиться, дим виходить через відкриті двері до сіней, вкриваючи грубою верствою всю стелю хати [...]» [61, с. 74]. Нагадаємо, що такі «фальшиві комини, що були зверху на стрісі, але не мали жодного сполучення з печами», незважаючи на приписи уряду споруджувати хати з димарями, які виводили б дим понад дах, ще у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. часто траплялись на Закарпатті (в Угорській Україні) [6, с. 106] та в бойків [14, с. 217].

Як вже зазначалось, з др. пол. ХІХ ст. на теренах Полісся проходить інтенсивний процес ліквідації курної системи опалення. Він полягав у облаштуванні варистої печі комином-димозбірником («комин», «комін», «комін», «капа», «капелюш», «бóвдур», «бóндур»), спорудженим над її устям, дим із якого через стіновий димоволок відводили у сіни. Це створило умови для переходу до «напівкурного», а згодом — до «білого» («чистого») опалення [37, с. 149]. Особливість напівкурного опалення полягала в тому, що дим виводився через комин-димозбірник і стіновий димоволок в сіни, а звідти, крізь спеціальні отвори в даху («димнікі») і прочинені двері — назовні будівлі. П. Чу-

⁴³ Основними конструктивними елементами такого світильника були: витяжна труба, підвішена під круглим чи квадратним (30—40 x 30—40 см) отвором у стелі, та розміщений під нею пристрій для спалювання лучини.

⁴⁴ Відомі вони у Чернігівській [8, с. 68], Київській, Житомирській, Рівненській, Волинській обл., на Поліссі Білорусі [24, с. 151—152; 47, с. 52], на Підляшші [66, с. 119]. За даними О. Локотка підвісні світильники творили обширний міжетнічний ареал від середньої смуги Білорусі до Чернігівщини [24, с. 173].

⁴⁵ Зап. 4.08.2012 р. у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Косміна Дениса Йосиповича, 1930 р. н.

⁴⁶ Зап. 24.07.2010 р. у с. Іванчиці Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Ломака Гаврила Григоровича, 1920 р. н.

бинський зазначав (1877 р.), що на Поліссі побутує перехідний варіант від «курної ізби» до «хати» (опалюваної «по білому». — *Р. Р.*) — «напівкурна ізба», яка від «хати» віддрізняється тим, що «труба» проведена тільки в сіни, «...а вивода, який виводить дим за межі даху, цілком нема, так що дим в той час, коли топиться піч, заповнює всю верхню частину сіней і покриває блискучою кіптявою внутрішній бік даху» [53, с. 389—390]. Відповідно до матеріалів І. Толмачова (1897 р.)⁴⁷, у кін. ХІХ ст. на теренах Середнього Полісся напівкурні житла зустрічались значно частіше від курних [48, с. 243]: «Деякі селяни останні (півкурні. — *Р. Р.*) хати найбільше люблять: в хаті чисто, а дим виходить через щілини даху і просушує його, що при вологому кліматі є необхідно» [48, с. 244]. Напівкурні житла місцями побутували тут (паралельно з опалюваними «по-білому») ще у 30—40-ві рр. ХХ ст. [39, с. 134]. Скажімо, у сс. Осова (Єм. Жит.), Журбовичі (Ол. Жит.), Діброва (Пол. Київ.) та ін. у 20—40-х рр. ХХ ст. найпримітивнішими житлами були такі, у яких дим з димозбірника крізь стіновий димоволок виходив у сіни, а звідти через «двері і дах» — назовні. В однокамерних хатах «без сенец» чи з односхилим дахом-шопою замість сіней, — дим через стінову «каглу» виходив безпосередньо на двір⁴⁸. Інколи (с. Бігунь Овр. Жит.), за традицією, цей спосіб відведення диму із житла називали «курінем» [39, с. 134]. Напівкурну хату 1873 р. нам довелося обстежити ще у 1996 р. у с. Іванків (Мал. Жит.). У згаданому випадку в сінях над «каглою», через яку дим виходив із житлового приміщення, був закріплений невисокий іскрогасник пірамідальної форми («ліса»), збитий з дощок та обмащений із внутрішнього боку товстим шаром глини.

Комин-димозбірник, прилаштований над устям печі, виплітали з лози по дубовому каркасі (в окремих випадках його збивали з дощок: с. Буда Вовча-

ківська Пол. Київ.⁴⁹) і обов'язково з двох боків вкривали товстим шаром глини. Він, як правило, мав пірамідальну форму. Давніше при переобладнанні курної печі у напівкурну застосовували підвісні комини легких конструкцій, які представляли собою «обмащений глиною кіш, підвищений до стелі над устям печі та з'єднаний плетеною *шиєю* зі стіновим димоволоком — *каглою*» [33, с. 57]. Нижню частину конструкції такого комина, зазвичай, закріплювали до верху печі (с. Копище Ол., Блажево Рок. Рів.) [44, с. 14; 57, с. 306 (Rys. 122)], проте відомі випадки, при яких комин вільно висів. Скажімо, подаючи ілюстрацію курної печі у с. Хіноча (Ворлод. Рів.), К. Мошинський зазначає, що «над тією піччю знаходилась окрема, органічно не з'єднана з нею *кана* (комин-димозбірник. — *Р. Р.*)» [64, с. 535 (Rys. 463. 4)]. Уже дещо досконалішою, але теж давньою, є конструкція «комина», описаного на теренах Житомирщини Р. Сілецьким. Його основу становив дубовий каркас («біло»), який складався з двох рамок — верхньої і нижньої. Нижня рамка одним кінцем кріпилась до порогової стіни, а другим до склепіння. У зовнішньому куті вона опиралась на дерев'яний стовпчик («ручку», «стоячок», «стояничик», «кий»), задовбаний у припічок (траплялось, що такого стовпчика не було). По периметру, стінки комина заповнювали вертикальними прутами («дубцями», «колами»), що заходили в отвори, просвердлені у верхній і нижній рамках каркаса. Потім конструкцію переплітали лозою («рóżками»), із протипожежних міркувань із зовнішнього та внутрішнього боку вкривали глиною [39, с. 134—135]. Траплялось, що замість лози використовували солом'яні перевесла (с. Сергіївка Єм. Жит.) чи глиносолом'яні вальки (сс. Степангород Волод. Рів., Білоторовичі Ол. Жит.). Комини-димозбірники подібної конструкції (з незначними локальними відмінностями)⁵⁰ у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. широко побутували по усій території Правобережного Полісся. Приблизно з початку ХХ ст. поширились комини з цегли-сирівки [37, с. 149; 39, с. 135] (а пізніше —

⁴⁷ Автор таким чином описує напівкурну хату: «...Дим виходить через устя печі, перед яким влаштовують «комин». А звідси за посередництвом рукава дим виходить у сіни через отвір у стіні... Коли в сінях не влаштовано пристосування для відводу диму, то хата вважається півкурна» [48, с. 243].

⁴⁸ Зап. 12.07.1997 р. у с. Журбовичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Фоміна Степана Мироновича, 1927 р. н.

⁴⁹ Зап. 09.1994 р. у с. Буда Вовчаківська Поліського р-ну Київської обл. від Демченка Миколи Сергійовича, 1934 р. н.

⁵⁰ Наприклад, траплялось, що хмиз запітали вертикально по горизонтальних «драбинах» (прутах, закріплених у чотирьох вертикальних стояках (с. Копище Ол. Жит.)).

й з випаленої цегли), вкладеної на ребро. У такому разі основою комина теж слугувала рама, збита з двох дощок, яка, як і в попередньому випадку, одним кінцем кріпилась до порогової стіни, а другим до склепіння, і в місці перехрестя підтримувалась кілком. Поверх рами вимуровували «комина» (с. Городщина Пол. Київ.). Щодо конструкції стінового димоволока («шія», «шійка», «кагла», «кагло», «димохód»), який з'єднував комин-димозбірник з невеликим прямокутним отвором у пороговій стіні («кагла», «кагло», «димар», «димохód», «дирá», «дírка», «кóмин»), то його найчастіше виготовляли із чотирьох дощок, збитих у вигляді короба. У дошки густо набивали кілочки, які надійно утримували наліплених поверх них глину [39, с. 135]. Інколи зустрічались димоволоки, виплетені з лози [33, с. 57], а в окремих випадках їх виготовляли із вижолобленої осикової колоди незначного діаметра (приблизно 0,3 м). В останньому випадку колоду розколювали на дві частини, вибирали серцевину, змащували внутрішню поверхню товстим шаром глини, після чого частини скріплювали обручами чи «дубцями» (с. Кривотин Єм. Жит.). Там, де в кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. у печебудівництві використовували «сирівку» чи випалену цеглу, з цього матеріалу могли споруджувати й стінові димоволоки. Спосіб відведення диму у напівкурних житлах Лівобережного Полісся практично нічим не відрізнявся від Правобережжя, однак тут, як і на Лівобережжі України в цілому, «комин печі не виступав над припічком, а становив з ним конструктивне ціле», так, що «об'єм печі був монолітним кістяком, у якому на рівні припічка навпроти челюсті печі влаштувалася ніша» [19, с. 44]. У науковій літературі такий комин називають «закритим», на відміну від «відкритого» комина правобережного типу [41, с. 319]. Зауважимо, що перший варіант комина був характерний для усіх східних слов'ян, другий («подібний до підвішеного коша») — для слов'ян західних [41, с. 319].

У районах Полісся, де окремі зразки курних хат затрималась ще у др. пол. ХІХ ст., респонденти старших вікових груп нерідко згадують й інші прості пристосування, якими поліщуки намагались вивести дим із житлового приміщення. Скажімо, у с. Велике Вербче (Сар. Рів.), Мельник Василь Федорович (1930 р. н.) запам'ятав «курну хату» свого діда, у якій він в дитинстві дуже часто бував: «У тій хаті ко-

мина не було, а вісили туди мешок... в столі робили дирку, на горі (горищі. — Р. Р.) був комин, але на верх він не виходив... це — курна хата. Коли онуки просили діда: «Покажіть курну хату» — дід мішка закрутив, дим пішов на хату — от вам і курна хата. Як витопись в печі — мішок скручували і вісили під столу»⁵¹. Подібні інформації нами записано й у інших населених пунктах: «Були курні хати: перед вустям з столі висів мішок, обмазаний глиною... в столі дирка, через яку дим виходив на горище... як витопись — мішок закручували...» (с. Морочне Зар. Рів.)⁵²; «Курнік — курна хата з курною піччю. Було так, що не було комина. В стелі над челюстями дирка, туди підвішували мішок з обручем — туди ішов дим... над челюстями кóмин з мішка, витягував дим в столу» (с. Тутовичі Сар. Рів.)⁵³; «...колись перед челюстями не було комина... перед челюстями висів мішок... в столі дирка...» (с. Хіноча Волод. Рів.)⁵⁴. Цікаво, що в останньому селі (с. Хіноча) подібне явище у пер. чверті ХХ ст. зафіксував К. Мошинський [64, с. 535 (Рус. 463. 4)]. Зауважимо, що відповідно до інформацій респондентів, такий комин-димозбірник інколи був присутній у житлах, опалюваних відкритим вогнищем (с. Іванчиці Зар.⁵⁵, Кривиця Дубр.⁵⁶, Кричильськ Сар. Рів.⁵⁷). Побутування у 1930-х рр. на Правобережному Поліссі жителів із відведенням диму із димозбірника безпосередньо на горище засвідчує й ілюстративний ма-

⁵¹ Зап. 29.07.2008 р. у с. Велике Вербче Сарненського р-ну Рівенської обл. від Мельника Василя Федоровича, 1930 р. н.

⁵² Зап. автором 25.07.2010 р. у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Карповича Івана Петровича, 1915 р. н.

⁵³ Зап. 27.07.2008 р. С. Ципишевим у с. Тутовичі Сарненського р-ну Рівенської обл. від Савчук Віри Калістратівни, 1928 р. н.

⁵⁴ Зап. автором 1.08.2009 р. у с. Хіноча Володимирецького р-ну Рівенської обл. від Шелігана Дмитра Ісаковича, 1922 р. н.

⁵⁵ Зап. 24.07.2010 р. у с. Іванчиці Зарічненського р-ну Рівенської обл. від Ломако Гаврила Григоровича, 1920 р. н.

⁵⁶ Зап. науковим співробітником Львівського Музею народної архітектури та побуту С. Ципишевим 25.07.2008 р. у с. Кривиця Дубровицького р-ну Рівенської обл. від Красушина Опанаска Андрійовича, 1934 р. н.

⁵⁷ Зап. С. Ципишевим 26.07.2008 р. у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівенської обл. від Конько Палагеї Семенівни, 1939 р. н.

теріал З. Дмоховського (сс. Челонець колишнього Лунинецького, Колки, Переброди, Блажово колишнього Столинського повітів)⁵⁸.

Проте, не зважаючи на окремі наведені «аномальні» варіанти, основною, так би мовити, «генеральною» лінією розвитку системи опалення поліського житла було відведення диму у сіни через стіновий димоволок (з подальшим встановленням там «коміна», виведеного понад дах). Це явище безперечно поширилось тут під впливом більш південних районів, де такий спосіб відведення диму повсюдно відомий вже у пер. пол. ХІХ ст., а почасти й у ХVІІІ ст. [40, с. 57—58]. На основі архівних матеріалів, що стосуються жител знаті ХVІ ст. (з розташованими у сінях димоходами), М. Приходько вважав, що вже у цей час намітився основний напрям еволюції житла українців: від курної хати до півкурної (з виводом диму у сіни через стіновий димоволок) із пізнішим влаштуванням у сінях димоходів, які з часом почали ставити на горищі [28, с. 225].

Щодо подальшого вдосконалення системи опалення, то у сінях над «каглою» (отвором, крізь який дим виходив із житлового приміщення) влаштовують виведений понад дах комин-вивід («комін», «комін», «комін», «бобдур», «димар», «кучка», «короб», «стовп», «стовб», «стояк», «стоян», «стовбур», «труба»), через який дим виводився назовні будівлі. У той час, коли «напівкурне» опалення давало можливість усувати дим лише із житлової кімнати, то опалення «по-білому» («почистому») забезпечувало відведення диму з усієї будівлі, що значно поліпшувало гігієнічні характеристики поліської хати [37, с. 150]. І. Толмачов стосовно сільського житла Середнього Полісся (1897 р.) зазначає: «Коли в сінях не влаштовано пристосування для відводу диму, то хата вважається півкурна. Але зазвичай в тому місці, де виходить дим в сіни, в даху прорубано отвір, в цей отвір встановлена верхнім кінцем усічена чотирикутна піраміда (її нижній кінець є прийомником диму). Ця труба плетена з хворосту чи збита з дощок (вона всередині завжди змащена глиною)» [48, с. 243]. Основу плетеного комина-виводу становили чотири встановлених вертикально жердини, простір між

якими густо (через кожних 25—30 см) заповнювали поперечками. Після чого цей драбиноподібний каркас заплітали лозовим або ліщиновим плотом і обліплювали з двох боків глиною. Крім лози (сс. Осова, Неділище, Кривотин Єм. Жит.; Городещина Пол. Київ., Полошки Глух. Сум. [25, с. 88] та ін.), для виготовлення плоту могли вживати солом'яні перевеса (с. Сергіївка Єм. Жит.), а зрідка — й глиносолом'яні вальки (сс. Степангород Волод. Рів., Білокоровичі Ол. Жит.). Такий «стоян» мав форму зрізаної піраміди з розмірами у нижній частині 70 x 70 см, у верхній — 40 x 40 см (с. Городещина Пол. Київ.). «Короб» другої конструкції збивали із чотирьох дощок і зі середини дбайливо обмащували глиною (сс. Полошки Глух. Сум. [25, с. 88], Хотешів К-Каш., Самари Рат. Вол.; Остапи Луг., Недашки Мал. Жит.; Буда Вовчаківська Пол. Київ. та ін.). Згідно з твердженнями дослідників, на теренах Середнього Полісся комини з дощок поширились лише у кін. ХІХ — на поч. ХХ ст. [37, с. 150], проте у деяких місцевостях, зокрема на Поліссі Чернігівщини, вони відомі вже з 70-х рр. ХІХ ст.⁵⁹ Такий комин закріплювали до верхньої частини порогової стіни при допомозі дерев'яної рами («поренчі»: Недашки Мал. Жит., «ярмó»: с. Луговики Пол. Київ.) та до крокв. Інколи для цього ще додатково використовували дерев'яний стовпець («пудпору») [37, с. 150]. «Стовп» також міг бути виготовлений із вижолобленої вільхової колоди. У такому випадку її розрізали (чи розколювали. — Р. Р.) вздовж на дві рівні частини, видовбували сердцевину (внутрішню поверхню промащували глиною. — Р. Р.) і обидві частини зв'язували прутами [8, с. 65]. Наприклад, у с. Середи (Єм. Жит.), за твердженням респондента, усі «коляшні комини робили з вижолобленої ольхової колоди»⁶⁰. Використання таких коминів у житлах відоме вже у пер. пол. ХІХ ст. Причому, вже у цей час селяни могли придбати їх на базарах у містечках. Скажімо, відомий польський письменник Ю. Крашевський, описуючи базар у

⁵⁸ На горищі могла бути коротка труба, що не виходила понад дах [57, с. 205 (Rys. 120, 121), S. 206 (Rys. 123)] або могли обходитись цілком без неї [57, с. 207 (Rys. 124)].

⁵⁹ О. Русов, описуючи будівництво колишнього Ніжинського повіту (опираючись на матеріали 1878 р.), відзначав, що «цегляних труб у печей нема; на півночі (у поліській частині повіту. — Р. Р.) вони робляться з дощок, на півдні — з плетня, обмазаного глиною» [31, с. 151].

⁶⁰ Зап. 26.07.2011 р. у с. Середи Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Данильчука Василя Антоновича, 1933 р. н.

м. Янівка на Західному Поліссі (1840 р.), зазначав: «Під скупченими на ринку возами лежать давгі дерев'яні осикові труби, призначення яких важко на перший погляд відгадати. Це є димники чи комини поліських хат...» [62, с. 9]. Очевидно, такої ж конструкції «димарі для печей», як уже згадувалось, ще у пер. пол. XVII ст. спостерігав на київських базарах Гійом Лавассер де Боплан [3, с. 24]. У нижній частині комина (усіх конструкцій⁶¹) навпроти «кагли» часто прилаштовували «кóроб» (невеликий ящик з дверцятами), «щоб було зручно онучею затикати диру» [37, с. 150]. Комини, «підвішені» над каглою у сінях, були притаманні для усього простору Правобережного Полісся, водночас на Лівобережжі (Чернігівщина, Сумщина) [25, с. 88] побутовували комини-стояки, встановлені у сінях безпосередньо на землі⁶². Однак, окремі випадки коминів, встановлених на долівці у сінях, відомі й на теренах Середнього Полісся (Київщина) [38, с. 305]. Згадки про «комин-стояк лозовий», що «стояв на землі, мав знизу ширину до метра», зафіксував М. Брицун-Ходак у с. Обиходи (Кор. Жит.)⁶³. Такі комини траплялись й у с. Давидки (Нар. Жит.) [37, с. 150]: «Комин робили в сенях: чотири коли вкопували в землю і заплітували дубцями». Верхню частину комина, що виступала над дахом, називали «головкою», інколи — «кóмином» («На горищі — стовп, на даху — комин»: с. Буда-Вовчківська Пол. Київ.). Щоб запобігти затіканню дощової води, верх комина увінчували двохсхилим дерев'яним дашком, який подекуди декорували вирізаною з дерева фігуркою півня [37, с. 150]. На поч. XX ст. на території Середнього Полісся (як і в деяких інших районах України: Середня Наддніпрянина, Поділля) розповсюдились кера-

мічні «головка» гончарної роботи, які місцеві жителі купували у гончарів на базарі [37, с. 150].

У 20—30-х рр. XX ст. у деяких районах Правобережного Полісся досить широко побутовували ще один спосіб відведення диму із житлового приміщення «по-білому»: дим із комина-димозбірника крізь короб, вмонтований у його верхню частину, та отвір у стелі, виходив понад дах через вертикальний комин («стовп»), розміщений безпосередньо над цим отвором. Широке побутовування такого способу відведення диму засвідчують польові дані з Рівненщини, а також ілюстративні матеріали З. Дмоховського з теренів Полісся України та Білорусі (сс. Переброди, Ольхомль, Мочуле, Ремль, Коротичі, Давидгородок та ін.) [56, с. 317 (Rys. 8), 318 (Rys. 9), 319 (Rys. 10, 11), 321 (Rys. 13), 327 (Rys. 17. D); 57, с. 206 (Rys. 123)]. У деяких випадках, з метою запобігання затіканню води, «стовп» розташовували децю під кутом відносно поздовжньої осі споруди. Подібний спосіб відведення диму на зазначеній території, очевидно, має більш давню традицію, адже, як вже згадувалось, виведена понад дах «труба», встановлена над отвором у стелі (перед челюстями печі), згадується вже у курних житлах [54, с. 360; 51, с. 185]. Водночас спосіб відведення диму через обмащений глиною мішок (підвішений над припічком чи відкритим вогнищем) і розташований над ним на горищі комин, що виходив понад дах, згадують також респонденти похилого віку (сс. Малі Телковичі, Степангород Волод. Рів.)⁶⁴. «Комин, вижолоблений з колоди осики», який спускався зі стелі «над припічком» і другим кінцем «виходив над крішу», згадують у давніх хатах у с. Хотешів (К-Каш. Вол.)⁶⁵.

Приблизно з 20-х рр. XX ст. у житловому будівництві поліщуків почав розповсюджуватись й інший, більш досконалий спосіб відведення диму через стелевий димоволок [39, с. 135]. Він полягав у тому, що дим із комина-димозбірника проходив корот-

⁶¹ Дверцята були як у дерев'яних, так і виплетених з лози коминах (див.: зап. 27.07.2011 р. у с. Осова Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Шокур Володимира Кириловича, 1936 р. н.).

⁶² Як зазначають дослідники, димохід, встановлений безпосередньо на землі в сінях був характерним на усьому просторі Лівобережної України вже з XVIII ст.; для Правобережної України характерний димохід підвішений, що кріпився на двох перекладах розташованих впоперек сіней [28, с. 255].

⁶³ Зап. М. Брицун-Ходак у с. Обиходи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Копишинського Тодосія Сергійовича, 1896 р. н. [4, с. 336].

⁶⁴ Зап. 30.07.2009 р. у с. Малі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мандзика Федора Івановича, 1927 р. н.; Зап. 6.08.2009 р. у с. Степангород Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мельника Романа Дмитровича, 1939 р. н.

⁶⁵ Зап. 4.08.2012 р. у с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Косміна Дениса Йосиповича, 1930 р. н.

кою⁶⁶ дощатою (або вимурованою з сирівки чи випаленої цегли) трубою («шія», «шійка», «кагла») крізь отвір у стелі (30 x 30 см) на горище, а звідти через споруджений з дощок чи цегли горизонтальний димохід («лежак», «лежак», «лежень», «кабан», «кобан») він потрапляв у вертикальний комин («стовп»), виведений понад дах [37, с. 150—151]. «Лежак» вкладали на два встановлені горизонтально бруски («легарі», «подлежак») [38, с. 305]⁶⁷ і для покращення тяги підводили до «стовпа» під певним кутом [37, с. 151]. У «шії» робили «люхта» (рухома засувка) для закриття комина після напалення. Приблизно з цього часу (20-х рр. ХХ ст.) для спорудження комина («стовпа») починають використовувати цеглу. Як зазначають дослідники, спосіб відведення диму через горизонтальний «лежак» поширився у сільському житлі поліщуків під впливом міської архітектури («моди з города») [37, с. 151] і його впровадженню сприяла та обставина, що у порівнянні з іншими системами відведення диму вона була більш безпечною з протипожежних міркувань [37, с. 151]. На думку Р. Сілецького, спершу його застосовували у хатах з двома житловими кімнатами (в одній була піч, а в іншій — груба), а вже згодом — у житлах з одною кімнатою [37, с. 151]. Додамо, що у 1930-х рр. в житлах з одною кімнатою, дим із грубки чи «коминка», розташованого у зовнішньому куті припічка, інколи, за посередництвом такого «лежака» виводили у «стовп», розміщений на горищі над димозбірником печі [56, с. 317 (Rys. 8), 321 (Rys. 13)].

Коли комин-вивід розташовувався у сінях чи на горищі над димозбірником, то відносно до поздовжньої осі хати він був зміщений в бік тильної стіни і його «головка» знаходилась на тильному схилі даху. «Головку» старались вивістити над гребенем даху («вільчиком») на 0,2—0,5 м (бо інакше вітер заду-

вав би в хату) [37, с. 150]. Натомість відведення диму через «шію» і горизонтальний «лежак» давало змогу розташовувати «стовп» симетрично на гребені даху, що в свою чергу уможливило зменшення його висоти [37, с. 151]. Як наголошують дослідники, зведення комина на гребені даху є ознакою новішої системи опалення, яка набула поширення на теренах середнього Полісся у 20—40-х рр. ХХ ст. [37, с. 151]. Слід зауважити, що на Лівобережжі вимурований із цегли комин-стояк ще впродовж пер. пол. ХХ ст. розташовували у сінях (зміщено від поздовжньої осі хати до тильної стіни) і дим крізь отвір у стелі і горизонтальний «лежак» відводили у нього. Подібний спосіб відведення диму у комин розташований над сінями часом фіксуємо у синхронних часі спорудах й на Правобережному Поліссі (с. Рудня Іванівська, Березники, Сергіївка, Не ділице, Кочичине, Малоглумчанка Єм., Червона Воля, Курчиця Н.-Вол. Жит.).

Отже, підіб'ємо загальні підсумки.

На відміну від лісостепової частини України, де процес ліквідації курної системи опалення проходив впродовж XVII—XVIII ст., і до початку ХІХ ст. був, практично, завершений, на основній території Полісся житла, опалювані «по-чорному», превалювали до сер. ХІХ ст. Інтенсивне витіснення курних жител напівкурними, а згодом опалюваними «побілому», припадає тут на др. пол. ХІХ ст. Водночас на півдні та південному заході поліського краю напівкурні та «білі» хати були відомі вже на поч. ХІХ ст., а місцями (скажімо, на Підляшші) до сер. ХІХ ст. вони практично витіснили «чорні».

Щодо способів відведення диму, то з курних приміщень він виходив через прочинені двері та отвори у стіні чи в стелі. Водночас відомі окремі випадки, у яких при курній житловій камері над стелею чи у сінях наявний комин-вивід, крізь який дим виводили понад дах. Частково подібну функцію виконували й освітлювані пристрої («посвіти»), витяжна труба яких вже у курних житлах зчаста була виведена за межі будівлі.

Основною, так би мовити, «генеральною» лінією подальшого розвитку системи опалення поліського житла було відведення диму у сіню через стіновий димоволок (з подальшим встановленням там «комина», виведеного понад дах). Це явище безперечно поширилось тут під впливом більш південних райо-

⁶⁶Видима у житловому приміщенні частина «шії» сягала приблизно 30 см (с. Городещина Пол. Київ.).

⁶⁷Наприклад, у с. Городещина (Пол. Київ.) «лежак» («лежень») споруджували наступним чином. На два горизонтальні «лігарі» вкладали «доску», на якій із шару цегли, вкладеної «плазма», влаштовували «черинь», а вже на ній вимуровували власне «лежак». Його загальні розміри у перекрої становили 15 x 25 см (по висоті йшло три шари «кірпича» (див.: зап. 23.09.1994 р. у с. Городещина Поліського р-ну Київської обл. від Дідківського Петра Марковича, 1931 р. н).

нів, де такий спосіб відведення диму повсюдно відомий вже у пер. пол. XIX ст., а почасти у й XVIII ст. Поряд із тим, у деяких місцевостях Полісся фіксуємо інший шлях переоблаштування курної хати у напівкурну чи «білу»: над припічком до отвору в стелі підвішують комин-димозбірник, крізь який дим попадав на горище, чи встановлений над отвором комин-стояк виходив назовні споруди.

Приблизно з 20-х рр. XX ст. у житловому будівництві поліщуків почав розповсюджуватись й інший, більш досконалий спосіб відведення диму через стелевий димоволок: дим із комина-димозбірника проходив короткою трубою крізь отвір у стелі на горище, а звідти через горизонтальний димохід («лежак») він потрапляв у вертикальний комин («стовп»), виведений понад дах.

1. Бессараба И.В. Материалы для этнографии Седлецкой губернии / И.В. Бессараба. — Санктпетербург, 1903. — 220 с.
2. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
3. Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен / Гійом Левассер де Боплан, Проспер Меріме // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські Козаки. Богдан Хмельницький / пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. — Львів: Каменяр, 1990. — С. 17—114.
4. Брицун-Ходак М. Літописна земля Древлян. Археологія, історія, етнографія: історико-краєзнавче дослідження / Микола Брицун-Ходак. — Коростень [Б. в.], 2002. — 362 с.
5. Верговський С. Хатні храми Волині як втілення регіональних традицій хатнього будівництва / Сергій Верговський, Раїса Свирида, Марія Верговська // Історія і сучасність Волині. Жидичин — крізь віки: науковий збірник. — Луцьк, 2007. — Вип. 3. — С. 76—81.
6. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — С. 39—218.
7. Лудченко З. Народна архітектура сіл Чорнобильщини / Зоя Гудченко // Полісся: мова, культура, історія. — К., 1996. — С. 321.
8. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с.; іл.
9. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775—1800 / Е.И. Дружинина. — М., 1959. — 120 с.
10. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ: Типографія: А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X [предисловие].
11. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ: Типографія: А.В. Орлова, 1915. — Вып. II. — С. 485—988 + III—IV [предисловие].
12. Зеленинъ Д.К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ: Типографія: А.В. Орлова, 1916. — Вып. III. — С. 989—1279 + III—IV [предисловие].
13. Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци Старосамбірського повіта / Михайло Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1909. — Т. 11. — С. 1—22.
14. Зубрицький М. Село Кіндратів Турецького повіта / Михайло Зубрицький // Житє і слово: вісник літератури історії і фольклору. — Львів, 1895. — Т. 4. — С. 104—112, 216—230.
15. Кіщук Т.П. Інтер'єр житла / Т.П. Кіщук // Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 166—169.
16. Климович Ю. Історико-статистичні описи приходів як етнографічне джерело / Юрій Климович, Катерина Чубинська // НТЕ. — 1969. — № 3. — С. 41—45.
17. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина, Турчанського повіта / Володимир Кобільник; відбитка з «Літопису Бойківщини». — Ч. 7—9. — Самбір, 1937. — 153 с.
18. Косичь М.Н. О постройкахъ бѣлорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичь // Живая старина. — С. Петербургъ: Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
19. Космина Т. Поселення, садиба, житло / Тамара Космина // Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 13—57.
20. Косміна Т.В. Традиції та інновації в архітектурі народного Києва та Київщини / Т.В. Косміна // Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 157—200.
21. Косміна Т.В. Сільське житло Поділля (кінець XIX—XX ст.): історико-етнографічне дослідження / Т.В. Косміна. — К.: Наукова думка, 1980. — 190 с.
22. Кучера М.П. Древній Плісненськ / М.П. Кучера // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1969. — XII — С. 3—21.

23. Левченко М.М. Нѣскольکو данныхъ о жилищѣ и пищѣ южноруссов / М.М. Левченко // Записки юго-западного отдѣла императорскаго русскаго географическаго общества. — К. : Типографія М.П. Фруца, 1875. — Т. II. За 1884 годъ. — С. 135—150.
24. Локотко А.И. Белорусское народное зодчество (сре-дина XIX — XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : Навука і тэхніка, 1991. — 285 с.
25. Могильченко М. Будівля на Чернигівщині, Глухів-ського повіту у с. Полошках / М. Могильченко // Матеріяли українсько-руської етнології. Видане ет-нографічної комісії за редакцією Хв. Вовка. — Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднар-ського, 1899. — Т. 1. — С. 79—95.
26. Могилич І.Р. Садиби, житло, інтер'єр / І.Р. Моги-лич, Т.П. Кіщук // Гуцульщина: історико-етногра-фічне дослідження. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 165—178.
27. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле ; пер. с чешск. Т. Ковалевой, М. Хазанова ; ред. А.Л. Монгайта. — М. : Изд-во Иностранной литературы, 1956. — 450 с. : ил.
28. Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жили-ща на Украине / Н.П. Приходько // Древнее жили-ще народов Восточной Европы. — М. : Наука, 1975. — С. 245—275.
29. Радович Р. Технологія зведення зрубу житла (XIX — початок XX ст.) // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Ін-ститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 99—116.
30. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппо-порт // Археология СССР: Свод археологических источ-ников. — Л. : Наука, 1975. — Вып. 1-32. — 177 с.
31. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. — Чернигов : Типографія Губернского Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. ; ил.
32. Сабаленко Э.Р. Беларускае народнае жилле / Э.Р. Сабаленко, У.С. Гуркоу, У.М. Іваноу, Дз.Д. Су-прун ; рэдактар член-карэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык. Акадэмія навук БССР. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. — Мінск : Навука і тэхніка, 1973. — 127 с.
33. Свирида Р.О. Обладнання традиційного житла Пра-вобережного Полісся / Р.О. Свирида // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — К., 1979. — № 3. — С. 56—63.
34. Сивак В. Інтер'єр житла. Традиційні меблі / В. Си-вак, М. Сополіга // Лемківщина: історико-етнографічне дослідження : у 2 т. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Т. 1: Матері-альна культура. — С. 278—293.
35. Симоненко І.Ф. Поселення, садиба та житло на За-карпатті / І.Ф. Симоненко // Матеріяли до етногра-фії та художнього промислу. — К. : Вид-во АН Укра-їнської РСР, 1956. — Вип. II. — С. 60—109.
36. Симоненко І.Ф. Матеріяли к истории духовой печи на территории Украины / И.Ф. Симоненко // Крат-кие сообщения Института этнографии Академии наук СССР. — М. ; Л., 1949. — Вып. 8. — С. 10—18.
37. Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Роман Сілецький // Ві-сник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 43. — С. 134—183. — (Серія історична).
38. Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся I-ї половини XX ст. (за експедиційними ма-теріалами) / Роман Сілецький // Полісся: мова, культура, історія. — К., 1996. — С. 303—307.
39. Сілецький Р. Система опалення народного житла поліщу-ків (типи опалювальних пристроїв, їх конструктивні осо-бливості, звичаї та повір'я) / Роман Сілецький // По-лісся України: матеріали історико-етнографічного дослі-дження. — Львів : Інститут народознавства НАН Укра-їни, 1999. — Вип. 2: Овруччина. 1995. — С. 125—140.
40. Січинський В. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / Володимир Січинський. — К. : Довіра, 1992. — 89 с.
41. Стельмах Г.Ю. Поселення, двір, житло / Г.Ю. Стельмах // Українці: історико-етнографічна монографія: Макет / за ред. К. Гуслистого ; Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — Т. 1. — С. 290—346.
42. Сумцов Н.Ф. Культурныя переживания / Н.Ф. Сум-цов // Киевская старина. Ежемесячный исторический журналъ. — К., 1889. — Годъ восьмой. — Т. XXV : Май и Июнь. — С. 485—506.
43. Таранушенко С. Житло на Слобожанщині / Стефан Таранушенко // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1995. — Т. ССXXX: Праці секції етнографії та фольклористики. — С. 33—78.
44. Таранушенко С. Давне поліське житло / Стефан Та-ранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.
45. Тарас Шевченко: життя і творчість в документах, фото-графіях ілюстраціях / автори-упорядники: Косян В.Х., Лаламарчук Г.П., Полчничко О.І., Чумак К.В. — К. : Радянська школа, 1991. — 334 с. : іл.
46. Теодорович Н. Вольнь в описани городов местечек и сел / Н. Теодорович. — Почаев, 1903. — Т. V. — 349 с.
47. Титов В.С. Историко-этнографическое райониро-вание материальной культуры белорусов (XIX — нача-ло XX в.) / В.С. Титов. — Минск : Наука и техника, 1983. — 152 с.
48. Толмачевъ И.Н. Юго-Западный край. Статистичес-кое обозрѣніе. Восточное Полѣсье / И.Н. Тол-мачевъ. — К. : Типографія Штаба Киевскаго Военна-го округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
49. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // І. Франко. Зібрання творів : у 50 т. / упоряд. та комент. О.О. Білявської, А.В. Горещького ;

- ред. М.Д. Бренштейн. — К. : Наукова думка, 1982. — Т. 36: Літературно-критичні праці (1905—1906). — С. 68—99.
50. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. — СПб. : Въ типографіи министерства внутреннихъ дель, 1852. — Ч. I. — 549 с.
51. Харузинъ Ал. Славянское жилище въ Сѣверо-Западном краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с. : ил.
52. Чижикова Л.Н. Жилище / Л.Н. Чижикова // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. — М. : Наука, 1987. — С. 223—258.
53. Чубинский П.П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — СПб., 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
54. Шейнъ П. В. Матеріалы для изучения быта і языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — Санктпетербург, 1903. — Т. 72. — 535 с.
55. Ярошевич Й. Русини Більського повіту (Винятки зі статті «Materiały do statystyki i etnografii gubernii grodzieńskiej. Powiat bielski», поміщеної в часописі «Athenaeum», Вільно, 1848, зошит 6, с. 168—186 / Йосип Ярошевич ; пер. з пол. Л. С. // Над Бугом і Нарвою. — Belsk Podlaski, 1993. — № 3—4 (7—8). — С. 30—32.
56. Dmochowski Z. Sprawozdanie ze studijów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934—35 / Zbigniew Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. — Warszawa, 1934—35. — R. 3. — S. 331—334.
57. Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym / Zbigniew Dmochowski // Buletyn historii sztuki i kultury. — 1937. — R. V. — S. 165—217.
58. Dżennik z podróży Józefa Sękowskiego z Wilna przez Odessę do Stambułu // Rozmaitości. — Lwów, 1820. — № 17—18. — S. 20—21.
59. Frankowski E. Z Polesia Wołyńskiego / Eugeniusz Frankowski // Ziemia. — Warszawa ; Lwów, 1914. — Rok V. — № 10. — S. 155—156.
60. Кера Е. Urządzenie wnętrza mieszkalnego na Lemkowszczyźnie w XIX i XX wieku / Е. Кера // Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. — Sanok. — Т. 13. — S. 15—30.
61. Kolberg O. Chełmskie : Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. — Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. — Т. 1. — 270 s.
62. Kraszewski J.J. Wspomnienia Wołynia Polesia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. — Gdańsk : Copyright by Towar Press, 2000. — 147 s.
63. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce (L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J.E. Biester, J.J. Kausch) / Xawery Liske. — Lwów [B. w.], 1876. — 341 s.
64. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. — Kraków, 1929. — Cz. 1: Kultura materialna. — 710 s. : il.
65. Moszyński K. Polesie Wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa : Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
66. Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubliskim (w XIX i XX wieku) / Zofia Staszczak. — Wrocław : PTL, 1963. — Т. XXIV. — 232 s.
67. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Jerze Stecki. — Lwów : Druk i nakład zakładu nar. im. Ossolińskich, 1864. — Т. 1 — Cz. 1. — 385 s.
68. Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie: ziemia i ludność / Z. Strzetelska-Grynbergowa. — Lwów, 1899. — 676 s. : il.
69. Zawadzki W. Obrazy Rusi Cherwonej (Z rysunkami J. Kossaka) / Władysław Zawadzki. — Poznań : Nakładem Jana Żupańskiego, 1869. — 80 s. : il.

Roman Radovych

ON THE DEVELOPMENT OF HEATING SYSTEMS IN POLISSIAN DWELLINGS: METHODS OF SMOKE EXTRACTION

In the article has been considered one of most important problems connected with heating systems of Polissian dwellings, viz. to methods of smoke extraction. The author's attention, particularly, has been concentrated on dynamism in liquidation of smoked heating and time of penetration of semi-smoked and «clean» ones in Polissians rural dwellings. In the study have been defined certain peculiarities of smoke-extracting equipment, their constructions, areals, diachronicity etc.

Keywords: Polissia, dwelling, stove, smoke tube, flue, smoked heating, semi-smoked heating, «clean» heating.

Роман Радович

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ОТОПЛЕНИЯ ПОЛЕССКОГО ЖИЛИЩА: СПОСОБЫ ОТВОДА ДЫМА

В статье рассмотрено одну из важнейших проблем, связанных с системой отопления полесского жилища — способам отвода дыма. В частности, внимание автора сосредоточено на динамике процесса ликвидации курного и времени проникновения в сельское жилище полещуков полукурного и «чистого» отопления, установлению особенностей дымоотводных приспособлений, их конструкций, ареалов распространения, диахронности использования и др.

Ключевые слова: Полесье, жилище, печь, дымоход, дымоход, курное отопление, полукурное отопление, отопление «по-белому».